

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/108/26-30>

Təhminə Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
tehmine.eliyeva@quba.adpu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0001-2520-4371>

Qafqaziya jurnalı və jurnalda Qafqaz birliyi məsələsi

Xülasə

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniya, Türkiyə və bu kimi bir sıra Avropa dövlətlərində soyuq müharibə ilə əlaqədar hər iki tərəfin mövqeyi və mənafeələrini öyrənmək mübarizəsi davam edirdi. Bu dövrdə ən çox aktual olan məsələlərdən biri də Sovetlər birliyi tərəfindən istila olunmuş xalqları, entik milli azadlıqların azadlıq uğrunda mübarizəsi idi. Bu məqsədlə nəşr olunan dərgilərdən biri də Qafqaz siyasi mühacirlərinin Münhendə təşkil etdiyi Şimali Qafqaz Milli Komitəsinin mətbu orqanı olan Qafqaziya jurnalı idi.

Məqalə qısa olaraq Qafqaz birliyinin tarixi və önəmindən, Qafqaz xalqlarının XX əsrin 50-ci illərində mübarizə üsulunun müştərək aparılmasından bəhs edir. Qafqaz çoxlu etnos və subetnoslardan ibarət olan bir coğrafi məkandır. Bu məkanın Orta Asiya və Avropa üçün önəmi hədsizdir. Bu ərazidə müstəqil olmaq və uzun zaman müstəqil qalmaq üçün birləşərək konfederasiya şəklində qurum yaradılmasının əhəmiyyətini bilən siyasi mühacirlər zaman-zaman mübarizə aparmışdılar. Qafqaziya jurnalı da həmin konfederasiya fikrini təbliğ edən dərgilərdən biri olmuşdur. Məqalədə bu mövzu əhatəli şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: mühacir, jurnal, Qafqaz, birlik, mübarizə, Qafqaziya

Tahmina Aliyeva

Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in History
tehmine.eliyeva@quba.adpu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0001-2520-4371>

The Caucasian Journal and the Issue of the Caucasus Union in the Journal

Abstract

After the Second World War, in Germany, Turkey and a number of other European countries, the struggle to learn the positions and interests of both sides regarding the Cold War continued. One of the most urgent issues in this period was the struggle for freedom of the peoples invaded by the Soviet Union, former national minorities. One of the magazines published for this purpose was Kafkasya magazine, the press organ of the North Caucasus National Committee organized by Caucasian political emigrants in Munich.

The article briefly talks about the history and importance of the Caucasian union, the joint struggle of the Caucasian peoples in the 50s of the 20th century. The Caucasus is a geographical space consisting of many ethnic groups and sub-ethnic groups. The importance of this place for Central Asia and Europe is immense. In order to be independent and to remain independent for a long time, political immigrants who knew the importance of forming a confederal institution by uniting in this area fought from time to time. Kafkasya magazine was one of the magazines that propagated the idea of confederation. This topic is comprehensively explored in the article.

Keyword: immigrant, journal, Caucasus, unity, struggle, Caucasus

Giriş

Qafqazya jurnalı (almanca Der Kaukasus – T. Ə.) Əli xan Qantəmirin redaktorluğu ilə Qafqaz siyasi mühacirlərinin 1951-ci ilin avqustundan 1952-ci ilin dekabrınadək Münhendə türk, ingilis və rus dillərində nəşr etdirdikləri jurnaldır. Jurnal 1953-1954-cü illərdə adını dəyişərək Birləşik Qafqazya adı ilə dəyişərək dərc olunmağa davam etmişdir.

Jurnal aparılan tədqiqatlara nəzərən Almaniyanın Münhen şəhərində yerləşən Şimalı Qafqaz xalqlarının milli komitəsinin mətbu orqanı olduğu güman edilir (Demirci, 2019, s. 41-48).

Tədqiqat

Vahid konfederatif Qafqaz dövləti yaratmaq ideyasını açıq aydın təbliğ edildiyi jurnalın 1-ci sayındakı "Dava və qayəmiz" adlı baş məqaləsində bildirilirdi. "...Müztərib Vətənimizin qurtuluşu ümidi ilə yaşayan biz qafqazlılar üçün yalnız müstəqil və birləşik Qafqaz fikrinə sədaqətimizi yenidən bəyan etməklə qalmayıb, bu həddə hansı yollarla çatmaq istədiyimizi, hansı millətlərarası qüvvələrə istinad etməyi düşündüyümüzü, Qafqazın öz istiqlalını istirdad etməsi və xüsusilə onu mühafizə edə bilməsi üçün özünə hansı dostları və müttəfiqləri tapa biləcəyini də ortaya qoymaq zamanı gəlmişdir" (Qafqazya jurnalı, 1951, s. 4).

Jurnalda Qafqaz birliyi ideyasına, ərazidə yaşayan xalqların tarixi birliyinə, həmçinin çar Rusiyasının, sovet rejiminin Qafqazdakı siyasətinə dair elmi-publisistik materiallar dərc edilirdi. Əli xan Qantəmirin "Qafqaz" (1951, avqust, № 1) Əhməd Nəbi Maqomanın "Qafqazın istiqlal mücadiləsi" (1951, avqust, № 1), Mirzə Bala Məmməd zadənin "Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti" (1952, iyun-iyul, № 11-12) və digər çoxsaylı məqalələrdə Qafqazın tarixi coğrafiyası, burada yaşayan xalqların adət-ənənəsi və yadellilərə qarşı birgə mübarizəsindən bəhs olunurdu (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensklopediyası, 2005, s. 101-102).

Qafqazya jurnalının ən çox müraciət etdiyi mövzu sovet rejimi və ideologiyasının, bolşevizmin xalqlara gətirdiyi bəlalərin tənqidi idi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycanda Aprel inqilabı" (1952, № 9), R. Trahonun "Şimali Qafqazda kollektivləşdirmə" (1952, № 11-12), M.H.Türkəqulun "Qızıl Rus imperiyası qan üzərində qurulmuşdur" (1952, № 14) məqalələri və s. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Qafqaz Konfederasiyası hərəkəti" (1951, № 2-3) və "Qafqaz məsələsi" (1952, № 14) məqalələri Qafqaz birliyi ideyasının proqramı adlandırılı bilər.

Mirzə Bala Məmməd zadənin "Milli istiqlal davamızın bugünkü səhifəsi" adlı yazısında (1952, avqust, № 13) bir tərəfdən rusların nəyin bahasına olursa-olsun, "Vahid və bölünməz Rusiya" qurmaq niyyətləri ifşa edilirsə, digər tərəfdən "milli istiqlal davamızı ruslarla bir bazarlıq mövzusu halına" gətirən qeyri-rus, o cümlədən Azərbaycan mühacirətinin yanlış mövqeləri tənqid olunur (Yaqublu, 2015).

"Hər şeydən öncə – milli istiqlal" adlı başqa bir məqaləsində (1952, oktyabr, № 15) M.B.Məmməd zadə Amerika Komitəsinin sədri admiral Kerki "Sovetlərdəki millətlərin istiqlal haqqını şübhə altına aldığına" görə qınayaraq yazırdı: "Bizim üçün, hər şeydən öncə, milli istiqlalımız bəhs mövzusu olduğu halda və müqəddəs haqqımızın qeyd və şərtsiz tanınmasını tələb etdiyimiz halda, Amerika Komitəsinin siyasətinə tərcüman olan admiral Kerk bunun tam əksini iddia edir, hətta daha irəli gedərək, "bir çox millətin qaynayıb-qarışmış tək bir millət" ola biləcəyini mümkün görür". Məqalədə daha sonra deyilirdi: "Hər şeydən öncə, istiqlal haqqının tanınmasını tələb edən millətlər yenidən böyük bir Rusiyanın təşəkkülünü ümumi bəhs, ümumi güvən, dünya mədəniyyəti və hüriyyət prinsipləri üçün böyük bir təhlükə hesab edirlər". "Qafqazya"nın tutduğu yolun doğru olduğunu tarix 40 il sonra təsdiq etdi: Sovetlər birliyi çökdü və imperiyanın xarabalıqları üzərində müstəqil milli dövlətlər yarandı.

"Qafqazya" 1953-cü ilin yanvarından həmin ilin mayınadək "Birləşik Qafqazya" (almanca Vereinigets Kaukasien – T. Ə.) adı ilə nəşr olunmuşdur. Proqram, məram, mövzu, problem və yazarlar baxımından "Birləşik Qafqazya" öz sələfindən fərqlənirdi (Tahirli, 2003).

Qafqaz konfederasiyası ideyasına yarandığı vaxtdan tərəfdar olmayan erməni mühacirətinin təmsilçiləri, əvvəlki nəşrlər kimi, "Birləşik Qafqazya"nın da fəaliyyətində iştirak etmirdilər. Əsasən, Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinin tribunasına çevrilən "Birləşik Qafqazya" Qafqaz konfederasiyası uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Jurnal eyni zamanda milli

istiqlal mübarizəsi önünə kötük kimi atılan “vahid və bölünməz Rusiya” prinsipinin tərəfdarlarına sərt cavablar verməyi də unutmurdu.

Azərbaycan mühacirətinin liderlərindən biri, görkəmli ideoloq M. B. Məmmədşadə belələrinin tezlərini tutarlı tarixi faktlarla alt-üst edərək yazırdı: “Tarixən qılınc, qan və atəş gücü ilə, vəhşət və barbarlıqla təşəkkül etmiş Rusiya varsa, o millətlər zindanında... milli mövcudyyətlərini qoruya biləcək qədər mədəni və insani qüdrət göstərmiş olan millətlər də vardır...”.

Mürəkkəb və dəyişən tarixi şərait, ictimai-siyasi mühit mühacir istiqlalçıların mübarizə üsulu və taktikasında müəyyən dəyişikliklər etsə də, onları əsas prinsip, amal və proqramlarından döndərə bilməmişdi. Azərbaycan istiqlalçılarının “Birləşik Qafqazya”da dərc edilmiş bu qəbildən olan yazıları göstərir ki, sovet rejiminin “şiddət və təzyiq siyasətinə rəğmən, ruslar Azərbaycanı yalnız maddətən istila etməyə müvəffəq olmuş, Vətən mənən fəth edilməmişdir” (Türkoqul, 1953).

“Birləşik Qafqazya” Azərbaycan istiqlalçılarının həyatında və mətbuat tarixində parlaq iz qoymuş, “rədd olsun bölünməz və bütöv Rusiya, yaşasın Qafqaz Konfederasiyası, yaşasın millətlərin istiqlal haqqı!” – deyərək, SSRİ-dəki məhkum millətlərin istiqlalının bolşevizmə qarşı mübarizə proqramının tərkib hissəsinə çevrilməsində böyük rol oynamışdır (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 1952, s. 101-102).

Quzey Qafqaz mühacirləri də parçalanmışdı. Əli xan Qəndəmir, prof. Əhməd Nəbi Maqoma ilə birlikdə “Quzey Qafqaz Milli Komitəsi”ni yaradaraq, Münhendə “Birləşmiş Qafqazya” (rus, türk, ingilis dillərində) jurnalını yayımlayırdı. Əli xan Qəndəmir həm də “Prometey” tərəfdarı B. Baytuqan və B. Bilatti ilə təkrar canlanmış olan “Qafqaz” dərgisinin yazı işlərini idarə edirdi. Quzey Qafqazlıların yeni mühacirlər qrupuna isə sabiq “Qazavat”ın yazı işləri müdiri Əbdürrəhman Avtorxanov başçılıq edirdi. Onun nəzarəti ilə “Svobodniy Kavkaz” jurnalı da nəşr olunurdu (Ə. Avtorxanov “Almaniya İslam Cəmiyyəti” adlı bir təşkilat da yaradıb, buraya xeyli mühacir müsəlman cəlb edə bilmişdi – T. Ə.).

Erməni, gürcü, tatar mühacirləri də bir neçə yerə bölünərək öz aralarında çarpışmışdılar. M. Ə. Rəsulzadənin ətrafında birləşən əski Azərbaycan mühacirlərinə müharibənin gedişində “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” adı altında yaradılan yeni təşkilat müxalif mövqedə dayanırdı. Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginski bu təşkilatın rəhbəri, Azərbaycan parlamentinin 1919-cu ildə Parisə göndərdiyi diplomatik heyətin nümayəndələri, kifayət qədər mühacirət təcrübəsinə və nüfuza malik olan Ceyhun Hacıbəyli, Əkbərağa Şeyxülislam isə onun başqanlıq heyətinin üzvləri idi (İbrahimli, 2012, s. 174).

1951-ci ilin avqustunda Münhendə nəşrə başlayan «Qafqazya» jurnalı da elə ilk nömrəsindən əsas məqsədlərindən biri olan Qafqaz Birliyi ideyasına toxunmuşdu. Bu haqda danışılan məqalədə Qafqazın yenidən müstəqilliyə qovuşması yolları, onun mühafizə üsulları, kimlərin köməyindən istifadə ediləcəyi fikri öz əksini tapmışdı. Məqalə sanki əski “Prometey”çilər və onların tərəfdarları M.Ə.Rəsulzadə, Noy Jordaniya, Əli xan Qantəmirin birləşdiyi Rusiya Məhkumu Millətlərin Qurtuluş Birliyinin məqsəd və proqramından ibarət idi. Qonşularla münasibətdə isə tam müstəqil hüquqa sahib kimi əməkdaşlıq edilməsini ona görə məqalə müəllifi bu münasibətlərin daha çox Türkiyə, Rusiya, İran, Türkiyəstan və ərəb ölkələri ilə qurulması vacib sayılır.

“Qafqazya”nın ümumi ab-havası Qafqaz Birliyi ideyasının gerçəkləşməsindən sonra əsl müstəqillikdən söhbət gedə biləcəyini söyləyir, Ərazidəki xalqların tarixən ortaq bir mübarizə yolu keçdiklərinə diqqət çəkir və çox zaman ümumi maraqlarına xidmət etdiklərini elmi faktlarla sübut edirdi.

“Qafqazya” jurnalı ayda bir dəfə, üç dildə – türk, rus, ingilis dillərində çıxırdı. Jurnal mövzuları əhatə etsə də, ən əsas Qafqaz Birliyi ilə bağlı yazılan yazıları qabarıq şəkildə verirdi. Demək olar ki, jurnalın hər sayında, hətta hər yazısında rus bolşevizminə, kommunizmə, rus islahatlarına nifrət duyulan hissə olunurdu. Jurnalda təkə Azərbaycan mühacirləri deyil, eyni zamanda digər mühacir qrupların Qafqaz Birliyi haqqında fikirlərinə də yer verilir. Rus mühacirləri də jurnalda Qafqazın gələcək taleyi ilə bağlı münasibətlərini bildirirdilər. Rus mühacirlərinin bir qrupu isə Qafqaz Birliyi ideyasına qarşı sərt mövqedən çıxış edərək, Rusiyanın “bütöv və bölünməzliyini” müdafiə edir, Azərbaycan Milli Birliyinə dəstək verən və ona maliyyə yardımı göstərən Amerika Komitəsinin fəaliyyətini qətiyyətlə pisləyir. Bir qrup rusiyalı miqrant yalnız Rusiya tərəfi üçün vuruşduqlarını,

başqa variantla razılaşmadıqlarını bildiriblər. Bəzi rus mühacir təşkilatları (məsələn, Xalq Azadlığı Uğrunda Mübarizə Cəmiyyəti) təşkilati idarəetmə altında yaşayan xalqların öz müttəfiqlərini təyin etmək hüququnu tanısalar da, “vahid Rusiya” ideyasından əl çəkmədilər. Onlar dolayısı ilə bu fikri dəstəklədiklərini bildiriblər.

Azərbaycan mühacirləri “Qafqaz” jurnalının səhifələrində bu rusların fikirlərinə sərt cavablar verir, tarixi və elmi izahlarla susdurmağa çalışırlar. Eyni zamanda M. Ə. Rəsulzadə rusların demək olar ki, bütün yazılarını təhlil edir və bu yazıların arxasında nələrin gizləndiyini göstərirdi.

Qafqaz Birliyi ideyalarını dəstəkləyənlərdən biri də azərbaycanlı mühacirlərin fəal üzvü olan N. Şeyxzamandır, bu barədə “Qafaqaziya” jurnalında dərc olunan məqalələrdə qeyd olunur. Nair Şeyxzamandan fərqli olaraq M. B. Məmmədzadə Qafqaz xalqlarının “əriyib bir millətə çevrilməsi” ideyasını qeyri-mümkün bir vəziyyət kimi qiymətləndirmiş və hər bir xalqın öz müstəqilliyini əldə etməsinə daha böyük üstünlüklər vermişdir (Məmmədli, 2006, s. 15-16).

Jurnalda Qafqazın 1917-1920-ci illər tarixində dövlət orqanlarında mühüm fəaliyyətləri ilə yadda qalan siyasi xadimləri birləşmiş regionun mühüm problemlərinin çözülməsi istiqamətində fəaliyyətlər göstərir, yazılarını dərc edirdilər. Birinci nömrədə A. Magomanın “Qafqazya”nın İstiqlal Mücadiləsi” adlı məqaləsində “Qafqaz Birliyi” ideyasından bəhs olunarkən 1920-ci il istilasından sonra Qafqazlılar arasında böyük rəğbət qazanan bu fikrə bütün məsum millətlər çiyin-çiyinə gedirdilər. Jurnalın 2-ci sayında Qafqaz Konfederasiyasının xəritəsi ilk səhifədə verilmiş M.Ə.Rəsulzadə isə, “Qafqazya konfederasiyon haraketi”, 1952-ci ildə isə davamlı olaraq bir birinin ardınca 6, 7, 8, 9, 10, 11-12, 14-cü saylarında “Qafqazya məsələsi”, 17-ci nömrədə isə “Ümum Qafqazya siyasətinin ana xəttləri” adlı məqalələrində Qafqaz birliyi ideyasının məqsəd və vəzifələrindən birləşmə prinsiplərindən bəhs olunurdu (Qafqaziya jurnalı, № 17, 1952, s. 4). “Qafqaz birliyi məsələsi” 6-cı nömrənin ilk səhifələrində başlıq şəkildə verilmişdir. Birinci səhifədə “Qafqaz Cümhuriyyətlərinin istiqlalı” adlı məqalədə yenidən istiqlal yolunun “Qafqaz Konfederasiyası damı altında birləşməkdən keçdiyini bildirir. Jurnalın 17-ci nömrəsində Qafqaz Konferansı və Ümum Qafqaz Konferansının bəyannaməsi dərc olunmuşdur ki, 11-16 noyabr 1952-ci ildə Almaniyanın “Habis” otelində keçirilən ÜmumQafqazya Konfransının nəticələri, bəyannaməsi və bundan sonra alacaq şəkili haqqında kifayət qədər geniş faktlar dərc olunmuşdur.

1950-1955-ci illərdə Almaniyada yaşayan mühacirlərin də Qafqaz Birliyi ideyasının ən aktual olduğu bir dövrdə nəşr olunan bu jurnal sanki qafqazlıların siyasi xadimlər tərəfindən illər öncə bəyan edilmiş və reallaşması uğrunda mübarizə aparılan bir cəmiyyətin “Qafqaz Birliyi” ideyasının bütün qafqazlılara çatdırılması üçün böyük rol oynarırdı (Yaqublu, 2015).

Gürcülər Qafqaz birliyinə bir qədər fərqli prizmadan yanaşmışlar. Daha doğrusu, Qafqaz üçün çətin dövr başlayanda gürcü siyasətçiləri birlik ideyasını yada salmış və onun gerçəkləşməsinə çalışmışlar, lakin sabillik bərqərar olanda bu ideya da yaddan çıxmışdır. Gürcüstanın mövcud ideyaya soyuq baxışlarına səbəb olan amillərdən biri də din amilidir. Ermənilərsiz tək xristian məmləkəti kimi ancaq müsəlmanlardan ibarət olan Qafqaz Birliyinə daxil olmaq psixoloji baxımdan gürcülər üçün elə də asan qəbul edilən məsələ olmamışdır.

Nəticə

1950-1955-ci illərdə Almaniyada yaşayan mühacirlər üçün Qafqaz Birliyi ideyasının ən aktual olduğu bir dövrdə nəşr olunan bu jurnal sanki qafqazlıların siyasi xadimlər tərəfindən illər öncə bəyan edilmiş və reallaşması uğrunda mübarizə aparılan bir cəmiyyətin “Qafqaz Birliyi” ideyasının bütün qafqazlılara çatdırılması üçün böyük rol oynarırdı.

Gürcülər Qafqaz birliyinə bir qədər fərqli prizmadan yanaşmışlar. Daha doğrusu, Qafqaz üçün çətin dövr başlayanda gürcü siyasətçiləri birlik ideyasını yada salmış və onun gerçəkləşməsinə çalışmışlar, lakin sabillik bərqərar olanda bu ideya da yaddan çıxmışdır. Gürcüstanın mövcud ideyaya soyuq baxışlarına səbəb olan amillərdən biri də din amilidir. Ermənilərsiz tək xristian məmləkəti kimi ancaq müsəlmanlardan ibarət olan Qafqaz Birliyinə daxil olmaq psixoloji baxımdan gürcülər üçün elə də asan qəbul edilən məsələ olmamışdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensklopediyası*. (2005). II cild. Lider nəşriyyatı.
2. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. (2005). 2 cildə. II cild. *Qafqaz (jurnalı)*, 101-102, 472.
3. Caferoğlu, A. (1963, sentyabr). *İmmiqrasiyadan Mövzular*. Türk Mühacir və Qaçqın Dərnəkləri Yayınları Federasiyası.
4. Demirci, S. (2019). Qafqazya (Der Kaukasus) jurnalı və Azərbaycan Miqrasiyasının Şimali Qafqaz Milli (İstiqlal) Komitəsinin nəşr orqanı. *Qafqazşünasların II Beynəlxalq Forumu*, 23-24 may, 1-ci kitab, 41-48.
5. İbrahimli, X. (2012). *Siyasi Mühacirət tarixi*.
6. *Qafqazia jurnalı*, 17. (1952).
7. Məmmədli, C. (2006). *Mühacirət mətbuatında Qafqaz Birliyi ideyası*. Xəzər xəbər, 220, 15,12, 15-16.
8. Səbəbimiz və Səbəbimiz. (1951). *Qafqazya jurnalı*, 1.
9. Türkəqul, M. (1953, may). *Azərbaycan türklərinin istiqlal günü*, 5.
10. Tahirli, A. (2001). *Azərbaycan mühacirəti. Azərbaycan mühacirət mətbuatı*. II hissə.
11. Yaqublu, N. (2015). *Məmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası*. Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları.
12. Yaqublu, N. (2011). *Azərbaycan Mühacirət irsi*. Elm-təhsil nəşriyyatı.

Daxil oldu: 17.08.2024

Baxışa göndərildi: 21.09.2024

Təsdiq edildi: 30.10.2024

Çap olundu: 20.11.2024